

मार्क्सवाद :

प्रस्तावना -

कार्ल मार्क्स हा एक राज्यशास्त्रज्ञ होता. त्याचबरोबर तो अर्थशास्त्रात पत्रकार, क्रांतीकारी, साम्यवादी नेता होता. तो इतिहासाची भौतिकवादी व्याख्याकाराच्या रूपाने प्रख्यात आहे. त्याचे नाव संपूर्ण जगामध्ये ज्या सिद्धान्ताने अमर आहे. तो सिद्धान्त म्हणजे साम्यवादाचा सिद्धान्त होय. या त्याच्या सिद्धान्तामुळे 20 व्या शतकात जगाचे दोन भागात विभाजन झाले. आशा या महान विचारवंताचा जन्म जर्मन प्रांतातील 'ट्रिविज' या ठिकाणी 05 मे 1818 रोजी झाला. त्याचे वडील हेनरिक मार्क्स वकिल असून जू या वंशाचे होते. त्याचे उच्च शिक्षण बोन, बर्लिन विश्वविद्यालयात झाले. त्याने कायदा, अर्थशास्त्र, इतिहास तत्त्वज्ञान, कला साहित्याचा अभ्यास केला. 1841 मध्ये पी. एच. डी पदवी मिळवली. 'दिलिश रॉइस' या वर्तमानपत्रात लेख लिहिले. 'फ्रेंच जर्मन डायर बुक' (French German Year Book) मध्ये संपादकाचे कार्य केले. 1844 मध्ये मॅग्जेसची बोर झाली. मेरीचे रूपांतर मैत्रीत झाले. 1845 च्या नंतर मार्क्सला पॅरिस मधून हद्दपार करण्यात आले.

सरकारने त्याला जेलमध्ये टाकले 1849 मध्ये इंग्लंडला जाऊन तेथे बराच काळ वास्तव्य केले. 1866 मध्ये दास चा पहिला खंड जर्मन भाषेत प्रकाशित झाला. 1881 मध्ये त्याची पत्नी 'जेनी' याचा मृत्यू झाला. पत्नीच्या मृत्यूला मॅग्जेस ने तर मार्क्सचे निधनच म्हणताले आहे. शेवटी 14 मार्च 1883 मध्ये मार्क्सचे

निघन झाले. निघनानंतर त्याच्या मित्रांनी 'दास कॅपिटल' (Das Capital) चा दुसरा आणि तिसरा खंड ही 1894 मध्ये प्रकाशित केला. हुजेस जे माक्सचा मित्र राहिला नसता तर माक्स हा फक्त कौश बौद्धिक विचारवंत राहिला असता असे त्याच्या जाबन म्हणतले जाते. माक्सच्या समाजवादी विचारांचा जेवढा प्रभाव होता. तेवढा कोणत्याही विचारवंताचा प्रभाव राहिला नाही. यामुळे कार्ल माक्सच्या विचारांचे महत्व दिसून येते.

ग्रंथ लेखन -

कार्ल माक्सनी आपल्या संपूर्ण जीवनामध्ये अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. आणि तो त्या ग्रंथांमुळेच संपूर्ण जगाला परिचित झाला. नसेच त्याने 'रिलिस स्टार्लिंग', 'आगे बडे' या समाचार पत्रात लेख प्रकाशित केले आहेत. लेखा वरून हद्दपारिची शिक्षा प्राप्त झाली होती. खालील ग्रंथ हे कार्ल माक्सचे महत्वाचे ग्रंथ मानले जाते.

- 1] The poverty of Philosophy.
- 2] The Communist Manifesto
- 3] Value, price and profit.
- 4] Das Capital.

इत्यादी प्रसिद्ध ग्रंथ लिहिले आहेत.

कार्ल माक्सच्या विचारावरील प्रभाव -

कार्ल-
माक्सच्या विचारावर अनेक विचारवंतांचा आणि बेगबेगळ्या दृष्टकांचा प्रभाव पडला आहे. हर्नशा-
च्या मते माक्सच्या सिद्धान्तात कोणतीच

मुलभूत तत्वे नव्हती. त्या तत्वाची निर्मिती त्याच्या आगोदरच झाली होती. परंतु त्या सर्व तत्वांना एकत्रित आगण्याचे आणि शुभाच्या रुपामध्ये ओवण्याचे श्रेय मार्क्सला द्यावे लागले. मार्क्सवरती...

1. हेगेलच्या द्वंदवादी सिद्धान्ताचा प्रभाव विद्यार्थी देशेपासुनच पडला होता.
2. ब्रिटिश समाजवादी व अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये होगवकोन रिकार्डो, थॉमसन, ऑडमस मिल जे प्रभाव पाडला आहे. आलेक्झांडर व्हेच्या मते मार्क्सचा मुख्य सिद्धान्त शुधारित आवृत्ती होता.
3. सेंट साथमन, चार्लस ड. समाजवाद्याचा प्रभाव पडला आहे.
4. मार्क्सने जे काही दारिद्र्य अनुभवले त्याचा फार मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पडला.
5. मार्क्सचा मित्र फ्रेंडरिक फ्रॅन्जेसचा प्रभाव, वृत्तपत्र व्थावसायामध्ये कार्याचा अनुभव इ.
6. इंग्लंड, फ्रान्स, बेल्जियम, जर्मनी येथील तात्कालीन परिस्थितीचा प्रभाव इत्यादी.

★ मार्क्सने खालील प्रमाणे 5 तत्वे / सिद्धान्त सांगितले आहेत.

- 1) द्वंद्वत्मक भौतिकवाद
- 2) इतिहासाची भौतिक मिमांसा
- 3) वर्ग संघर्षाचा सिद्धान्त
- 4) अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धान्त
- 5) राज्यासंबंधीचा सिद्धान्त

17] माकर्सच्या द्वंद्वत्मक भौतिकवाद -

माकर्सच्या द्वंद्वत्मक भौतिकवादाला द्वंद्वत्मक वस्तुवाद किंवा विरोध विकासवाद असेही म्हणतात. माकर्सच्या संपूर्ण विचारांचा हा एक पाया आहे. या सिद्धान्तामध्ये द्वंद्ववाद व भौतिकवाद या दोन संकल्पना दिसून येतात. रशियन विचारवंत 'बीअरफवास्टा' यांनी असे मत मांडले आहे की, माकर्सने द्वंद्ववादाचा रिकार हेगेलकडून व भौतिकवादाचा रिकार फायरबार् कडून केला आहे. या दोन्हीही संकल्पनेमध्ये समन्वय साधून द्वंद्वत्मक भौतिकवादाचा विचार माकर्सने मांडला आहे.

1. द्वंद्ववाद -

द्वंद्वत्मकतेला इंग्रजीमध्ये Dialectical असे म्हणतात. Dialectical हा शब्द ग्रीक भाषेतील डायलॅगो / डायलॅगो या शब्दापासून बनला आहे. त्याचा अर्थ वाद - विवाद किंवा तर्क - वितर्क असा होतो. तसेच द्वंद्वचा शब्दशः अर्थ दोघांमधील संघर्ष असा होतो.

हेगेलच्या आगोदर प्राचिन काळात सोफिस्ट ग्रीक विचारवंतांनी हा विचार मांडला होता. परंतु हेगेलचा विचार अरिस्टॉटलच्या विचाराप्रमाणे आहे. हेगेलनी हा विचार मांडला असताना

- 1] वाद / वाद
- 2] संवाद / प्रतिवाद
- 3] सुसंवाद / संवाद

या तीन चरणांचा रिकार केला आहे. हेगेलच्या मते याचा एक व विचारांच्या विचारांचा एक क्रम असतो. समाजामध्ये पहिल्यांदा हाच विचार अस्तित्वात येतो. तो विचार काही काळ

प्रचलित असते. नंतर त्यातून दुसऱ्या एका नवीन विचाराची निर्मिती होते. हे दोन्ही विचार परस्पर विरोधी असतात. परस्पर विरोधी असल्याने त्यांच्यात संघर्ष होतो. संघर्षातून समन्वय निर्माण होऊन एका तिसऱ्या नवीन विचाराची निर्मिती होते असे हेगेलचे मत आहे. यातील पहिल्या विचाराला वाद व दुसऱ्या विचाराला प्रतिवाद व तिसऱ्या विचाराला संवाद असे म्हणतात आणि ही विकासाची प्रक्रिया सतत चालू राहते असे हेगेलचे मत आहे. या प्रक्रियेमध्ये पहिल्याला एकूण विचाराचा निषेध होतो. नंतर निषेधाचा निषेध होऊन एक नवीन विचार अस्तित्वात येतो. थोडक्यात हेगेलच्या मते मानवाचा विकास शरद ऋतूचा मार्गाने झालेला नसून बाळक्यातिकाच्या मार्गाने झालेला आहे. इतिहासाचे स्वरूप गतिमान आहे. प्रत्येक ठिकाणी संघर्ष असतो. या संघर्षातूनच परिवर्तन होत असते असे हेगेलचे मत आहे.

२. भौतिकवाद / वस्तुवाद -

इंद्रात्मक भौतिक वादातील दुसरी संकल्पना म्हणजे भौतिकवाद किंवा वस्तुवाद होय. भौतिकवाद म्हणजे आपल्या डोळ्यांनी मूलभूत गरजांशिवाय ज्या वस्तू दिसतात त्यास किंवा विश्वामध्ये जे अस्तित्वात आहे. वास्तवात आहे. त्यास भौतिकवाद असे म्हणतात. या भौतिकतेचा स्विकार जर्मन विचारवंत 'फायशबार्' यांच्याकडून केलेला आहे. फायशबार्च्या आगोदर ग्रीक विचारवंत पार्लेनिझ, माथो निथन्स, एपीक्यूरस, डेनोक्रिस, इ. नी तर आधुनिक काळात 'गालीलीओ व न्यूटन' या सारख्या विचारवंतांनीही मांडलेला आहे.

3. हेगेल व मार्क्सच्या द्वंदवादातील फरक -

मार्क्सनी हेगेलच्या द्वंदवादाचा स्विकार जशाच काम करत तसा केलेला नाही. त्यामध्ये खालीलप्रमाणे फरक दिसून येता.

- i) मार्क्स हा शास्त्रीय समाजवादी असून त्याच्या द्वंदवादाचा मुख्य आधार भौतिकवाद आहे. तर हेगेल हा आदर्शवादी असून त्याच्या द्वंदवादाचा मुख्य आधार विचार आहे.
- ii) मार्क्सच्या मते आपल्या शक्तीवतातच्या भौतिक जगामध्ये प्रथम बदल होतो. व नंतर मानव त्याचा अभ्यास करून नविन विचार मांडतो. तर हेगेलच्या मते मानवी मनामध्ये प्रथम आदर्श तत्व जन्माला येतात. नंतर ते तत्व समाजामध्ये लागू केली जातात.
- iii) मार्क्स निसर्गाच्या सर्व परिवर्तनाचे कारण उत्पादनाचे साधन मानतो. तर हेगेल आत्म्याची शक्ती मानतो.
- iv) मार्क्स जगामध्ये होणाऱ्या सर्व परिवर्तनाचे कारण आर्थिक आहे. असे म्हणतो. तर हेगेल म्हणतो हाच विचार आहे. असे म्हणतो.

हेगेलनी विचारांना महत्व दिलेले असल्यामुळे काम मार्क्स असे म्हणतो. की हेगेलचा द्वंदवाद डोक्यावर उभा (विचारावर) होता. त्याला मी पायावर (भौतिकतेवर) उभे केले आहे. तसेच तो म्हणतो की, माझी द्वंदवातक

पद्धती हेगेलच्या पद्धतीनुसार केवळ वेगळी नाही तर ती एकदम उतरत्या स्वरूपाची आहे.

4. मार्क्सचा द्वैतात्मक भौतिकवाद -

मार्क्सच्या विचारातील सर्वात महत्त्वाचा विचार म्हणजे द्वैतात्मक भौतिकवादच होय. या विचाराच्या आधारावरच त्यांनी इतिहासाची भौतिक मिमांसा हा विचार मांडला आहे. त्यांच्या या भौतिकतेचा आधार पदार्थ होय आहे. जगामध्ये जे परिवर्तन झाले आहे, त्या परिवर्तनाचे कारण भौतिक परिस्थितीच आहे. असे मार्क्सचे मत आहे. द्वैतात्मक भौतिकवादाचा हा विचार हेगेलने सांगितल्याप्रमाणेच वाद, संवाद, सुसंवाद या तीन चरणांवर आधारलेला आहे.

द्वैतात्मक भौतिकवादाचा विचार सांगताना कार्ल मार्क्स व त्यांच्या अनुयायांनी गव्हाच्या बीचे वाद आहे. ते बी जमिनीमध्ये पेरल्यानंतर त्याचे रूपांतर अंकुरामध्ये होते. तर अंकुर म्हणजे प्रतिवाद होय. कारण गव्हाचे बी आणि जमिनीमध्ये संघर्ष होवून अंकुराची निर्मिती होते. ते त्याचे दुसरे चरण आहे. आणि जेव्हा त्या अंकुराची वाढ होवून झाडामध्ये रूपांतर होवून ते झाड नष्ट होवून गव्हाच्या भविष्य अनेक बीयांची निर्मिती होते. ते त्याचे तिसरे चरण होय. त्यास ती संवाद असे म्हणतात.

5. द्वैतात्मक भौतिकवादाची तत्वे -

बादाद्वारे जे परिवर्तन होते, त्या परिवर्तनाचे कार्ल मार्क्स यांनी तीन तत्वे / नियम सांगितले आहे.

i) परिवर्तन हे द्वंद्वान्मक पदघतीने (निषेधाचा निषेध) होते.

ii) द्वंद्वान्मक भौतिकवादांमुळे मात्रान्मक फरकाबरोबर गुणान्मक फरक होत असतो. एका लीचे अनेक बियात रूपांतर होणे हे मात्रान्मक आहे. तर पाण्याचे बर्फांमध्ये होणारे परिवर्तन हे गुणान्मक आहे.

iii) पदार्थांमध्ये तत्वाची एकता असून ती परस्पराकडून वेगळी असते.

या तीन सिद्धान्तांच्या आधारावरच संघर्षाची प्रक्रिया सुरु होते. आणि त्या द्वाारेच सृष्टीमध्ये बदल होतो किंवा परिवर्तन होत असते.

6. द्वंद्वान्मक भौतिकवादाची वैशिष्ट्ये.

1. द्वंद्वान्मक भौतिकवादाची प्रक्रिया क्रांतीकारी -

क्रांतीकारी प्रक्रियेद्वारे गुणान्मक परिवर्तन होते. वस्तू मध्ये गुणान्मक परिवर्तन होवूहोवू न होत जलद व अचानक होते. कार्ल मार्क्सने राजकीय क्रांती पेक्षा सामाजिक क्रांतीवर भर दिला आहे. आतापर्यंत झालेल्या राजकीय क्रांतींमुळे सामाजिक बदल झालेला नाही. कामगारांचे शोषण, अन्याय, अत्याचार थांबला नाही. तो दूर करण्यासाठी त्यांनी सामाजिक क्रांतीवर धर केले आहे.

2. संख्यात्मक व गुणान्मक परिवर्तन -

कोणत्याही वस्तूमध्ये होणारे परिवर्तन किंवा विकास संख्यात्मक व गुणान्मक.

था. दोन्ही स्वरूपांचे अयत्ने. क्रांतीद्वारे गुणात्मक परिवर्तन ताबडतोब होते. पाण्याचे बर्फात परिवर्तन होते. हे गुणात्मक स्वरूप होय.

3] भौतिक जगाचा विचार -

माकर्स यांनी द्वंद्वान्तक भौतिकवादामध्ये भौतिक जगाचा विचार केला आहे. त्यांनी भावने, प्रवृत्ती, कृतीला महत्त्व दिले आहे. भौतिक जग हेच खरे सत्य आहे असे त्यांचे मत आहे. विश्वाचे वास्तविक ज्ञान भौतिक वादाद्वारेच होवू शकते. यावरती त्यांचे ठाम विश्वास आहे.

4] परिवर्तन शिलता -

द्वंद्वान्तक भौतिकवादाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. आर्थिक, शक्ती सामाजिक विकासाची प्रेरक शक्ती आहे. भौतिक जग निरंतर परिवर्तनशील आहे. तसेच सामाजिक जीवन ही त्याचप्रमाणेच परिवर्तनशील आहे. परिवर्तन जात्ये अथवा मंद गतीने होवू शकते.

5] पदार्थामुळे बुद्धीचा विकास होतो -

बुद्धीमुळे पदार्थ निर्माण होत नाही. तर पदार्थामुळे बुद्धीचा विकास होतो. पदार्थाचे अतिविकसीत स्वरूप म्हणजे मनुष्याची बुद्धी किंवा आत्मा होय. विचार पदार्थावर आधारित आहे. विचार बुद्धीतून निर्माण होताना. परंतु बुद्धी स्वतः पदार्थातत्वाच्या समिग्रतेचे अतिविकसीत स्वरूप आहे.

6. विकास सरळ रेषेत होत नाही -

विशेष प्रक्रियेत होत असतो. विकास हा भागीने झालेला नसून वाकड्या - तिकड्या भागीने झालेला आहे. विकास हा सरळ रेषेत न होत चक्राकार गतीने घडून येतो. असा विकास हा संख्यात्मक व गुणात्मक परिवर्तनातून होत असतो. इ. वैशिव्य द्वंद्वत्मक भौतिकवादामध्ये दिसून येतात.

7. द्वंद्वत्मक भौतिकवादातील दोष

1. अस्पष्टता -

मार्क्स यांचा द्वंद्वत्मक भौतिकवादाचा विचार अस्पष्ट आहे. त्यांचे आपल्या ग्रंथांमध्येही भौतिकवादाची सुस्पष्ट व्याख्या केलेली नाही. पदार्थ कोणत्या प्रकारे गती प्राप्त करते हे त्यांनी सिद्ध करण्याचा प्रयत्नच केलेला नाही. मार्क्सनी हा विचार समजण्यासाठी होय प्रमाण सांगणे अवघड आहे. या संदर्भात वेपर्स असे म्हणतो की द्वंद्ववादचा विचार अत्यंत गुळ व अस्पष्ट आहे.

2. विसंगत विचार -

मार्क्स यांचा द्वंद्वत्मक भौतिकवादाचा विचार विसंगत आहे. एके ठिकाणी मार्क्स असे म्हणतो की, व्यक्ती आपला इतिहास स्वतः रचतो. परंतु द्वंद्वत्मक प्रक्रियेत असा विचार मांडला आहे. को. वाद, प्रतिवाद, संवाद या पद्धतीच्या आधारावर मानवी इतिहासाच्या आविष्कारकालीन विकासाला निर्धारित

केले आहे. यामध्ये त्रियुगी ही आहे. की मानव स्वतः इतिहासाचा निर्माता आहे. त्यामुळे अविद्यकामीन विकासाला कसे निर्धारित केले जाईल.

3] सामजिकशास्त्र अवघड

मावर्सेनी द्वंद्वत्मक भौतिकवादाचा विचार मांडताना अनेक उदाहरणे देऊन पत्कून येण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु इतर विचारांच्या तुलनेत हा विचार सर्वसामान्य माणसांना समजणे अवघड आहे. हा विचार अत्यंत महत्त्वाचा आहे. तो सर्व ठिकाणी लागू केला पाहिजे. असे साम्यवाद्यांचे मत असले तरी त्यांच्या लिखाणात त्यांचे विस्तारणे विवेचन कुठेच आढळून येत नाही.

4] आत्मतत्त्वाची अपेक्षा -

आत्म्याची वंचितता कार्ल मार्क्स यांनी आपल्या द्वंद्वत्मक भौतिकवादांमध्ये आत्मतत्त्वाची अपेक्षा केली आहे. हेगेल निसर्गाच्या सर्व परिवर्तनाचे प्रमुख कारण आत्म्याची शक्ती मानतो. परंतु मार्क्स हा भौतिकवादी असल्याने इंडियनन्थ पदार्थ तेवढेच शून्य असल्याचे मानतो व आत्म्याच्या अपेक्षा करतो. परंतु डोव्ह्याने दिसून नसले तरी ही आत्म्याची अनुभूती येवढी प्रबळ असते की, ती तिला नकारता येत नाही. आत्मा हा स्वयंशेदध आहे. म्हणून पूर्णत्वासाठी आत्मिक व भौतिक दोन्ही बाजूचा विचार हीणे आवश्यक आहे.

5] केवळ द्वंदावावर भर -

माकर्स यांनी केवळ द्वंदावा-
दावर (संघर्षावर) भर दिला आहे. सूक्ष्मींतील सर्व
विकास द्वंदातून होतो असे म्हणणे चुकित आहे.
द्वंदात्मक भौतिकवाद हेच विकासाचा कारण आहे.
असे माकर्सचे मत आहे. वाद, प्रतिवाद, संवाद या
अवस्थेतून प्रत्येक वस्तूचा विकास होईल हे अशक्य
वाहते. सततच्या विरोधामुळे प्रगतीचा मार्ग खुंटतो.
आणि संघर्षाचेच वातावरण निर्माण होत असले तरी
संघर्षाशिवाय सहकार्य, सहयोग, वाराघाटी, मध्यस्थाकडे
माकर्सने दुर्लक्ष केलेले दिसून येते. तरी पण आज लोक-
शाही प्रक्रियेत सहकार्यातून विकासाला खूपच महत्त्व
प्राप्त झाले आहे.

6] दृष्टान्तरावर भर -

माकर्स यांनी द्वंदात्मक भौतिक-
वादाच्या विचार मांडताना सर्वसामान्य व्यक्तीला
समजण्यासाठी त्यांनी फक्त दृष्टान्त सांगितले आहे.
कोणताही ऐतिहासिक पुरावा दिलेला नाही. भौतिक
जगामध्ये जे नियम काम करतात ते नियम त्याच
श्वरूपामध्ये मानव समाजामध्ये लागू होतात हे
कोणत्या आधारावर मानावे? त्यासाठी त्यांनी
कोणताही आधार सांगितला नाही.

7] विकास व साशाचा मानवी इतिहास -

माकर्स यांनी
द्वंदात्मक भौतिकवादाचा विचार मांडताना असा विचार
मांडला की, मानवी इतिहासाचा क्रम शक्य विकासा-
चा, उन्नतीचा, प्रगतीचा राहिला आहे. परंतु हा
विचार दोषपूर्ण आहे. कारण प्रत्यक्ष वास्तवामध्ये
मानवी इतिहास केवळ इतिहासाचाच राहिला नसून

त्याचबरोबर म्हणजेच विकासाबरोबर -दशाचाही इतिहास राहिला आहे.

8] भौतिकवादावर अनावश्यक बर -

द्वैतात्मक

भौतिकवादामध्ये मार्क्सनी भौतिकवादावर जास्तीत जास्त बर दिला आहे. मार्क्सच्या मते मानवी चेतना भौतिक तत्वाच्या आधेन असते, मानवी जीवनामध्ये जीवन जगत असताना भौतिक सुख हेच मानसिक सुखाची आधारशिला आहे. मानवी जीवनाचे सर्वोत्तम ध्येय भौतिक सुखाचेच आहे. परंतु रिकाकारांचे असे मत आहे की, केवळ भौतिकवादी विचारांच्या आधारावर एका आदर्शवादी विचाराची निर्मिती होत नाही. वस्तुतः मनुष्याची चेतना देखील महत्त्वाची असते.

वरिल प्रकारचे दोष द्वैतात्मक भौतिकवादामध्ये असले तरी तात्काळीन परिस्थितीचा विचार करता या विचारांचे महत्त्व नाकारता येत नाही. गतिशीलतेच्या आधारावर भांडवलशाही नव आस्थावर समानवादी मार्गाला पुढी देतो. गुणात्मक परिवर्तनाच्या आधारावर बर देतो. धार्मिक, रूढी व धर्माधिकारी-सत्तेला विशेष करून धर्मनिरपेक्ष सत्तेचे -समर्थन करतो.

27] इतिहासाची भौतिक मिमांसा / आर्थिक मिमांसा -

माक्सच्या इतिहासाची / आर्थिक मिमांसा याच ऐतिहासिक भौतिकवाद किंवा आर्थिक नित्यतावाद या नावाने ओळखले जाते. माक्सच्या विचारांमध्ये इतिहासाची भौतिक मिमांसा हे साम्यवादात्मक तत्व ही महत्त्वाचे आहे. मानवी विकासाचा इतिहास समजण्यासाठी इकात्मक भौतिकवादाच्या सिद्धान्ताला ऐतिहासिक विकासावर लागू करण्याचा जो प्रयत्न केला त्यास इतिहासाची भौतिक मिमांसा असे म्हणतात.

कार्ल माक्सनी इतिहासाच्या भौतिक मिमांसेमध्ये आर्थिक घटकाला महत्व दिले आहे. इतिहासातील प्रत्येक घटनेचा अर्थ जो आर्थिक दृष्टीकोणातून लावतो. मनुष्याच्या भौतिक जीवनामध्ये अर्थाला अनन्य साधारण महत्व आहे. असे माक्सचे मत आहे. इतिहासामध्ये केवळ भूतकाळाचा विचार करून चालत नाही. तर अविषयाच्या दृष्टिने देखील इतिहासाचा अर्थ लावला पाहिजे. मानवी विकासाच्या उत्क्रांतीमध्ये नैतिक, धार्मिक व इतर कोणत्याही घटकांचा प्रभाव नसून केवळ आर्थिक घटकांचा प्रभाव आहे. माक्सनी धर्मीला तर अफुची गोळी असे म्हणले आहे. त्याचा विचारांमध्ये धर्मीला काहीच स्थान नाही. दुःख व चिंता विसरण्यासाठी ही धर्मरूपी नशा केली जाते असे माक्सचे मत आहे. म्हणून त्यांनी धर्मीला विरोध केला आहे. उत्पादनाच्या साधनाला निसर्गातील परिवर्तनाचे प्रमुख कारण मानतो.

उत्पादन साधनाच्या आधारावर समाजाच्या इतिहासामध्ये जो बदल आला आहे. त्याचे वर्गीकरण माक्स यांनी खालील रूपांमध्ये केलेले आहेत.

i) प्राचीन युग / आदिम काळ -

प्राचीन

भौतिक मिमांसेतील ही पहिली आवस्था होय. या अवस्थेमध्ये मनुष्य निसर्गावर अवलंबून होता. पाने, फळे, फुले, कंदमुळे, डिक, झाडांची साल, मांस इ. खात होता. शिकार करून आपले पोट भरत असे शिकारानंतर सर्वजन एकत्र येवून मिळून मिशळून केलेली शिकार खात असत त्या काळातील मनुष्याच्या गरजा खूपच कमी होत्या. सर्वजन मिळून मिशळून राहत होते. पूर्ण समता आणि स्वातंत्र्य त्यावेळी दिसून येत होते. त्या काळामध्ये कोणत्याही प्रकारचा वर्गभेद नव्हता. खाजगी संपत्ती नव्हती. व्यक्तीकडून व्यक्तीचे शोषण, पिळवणूक, अन्याय, अन्यायकार होत नव्हता. प्रत्येकजन भ्रम करत असे वर्गभेद, वर्गसंबंध ही नव्हता. कोणत्याही प्रकारची राज्यसत्ता ही नव्हती. असे वर्गाने मावईने इतिहासाची भौतिक मिमांसा यामध्ये केलेली आहे.

ii) गुलामगिरीचे युग -

प्राचीन साम्यवादी

व्यवस्थेमध्ये नंतरच्या काळखंडामध्ये बदल होवून गुलामगिरीची सुरुवात झाली. त्या काळात खाजगी संपत्तीची/चा उदय झाला. शेती, पशुपालन इत्यादी व्यावसायाची निर्मिती झाली. या खाजगी संपत्तीमधूनच समाजामध्ये मालक आणि गुलाम या दोन वर्गांची निर्मिती झाली. ज्याच्याकडे खाजगी संपत्ती होती, जमीन मालकता होती तो मालक वर्ग बनला व त्या जमिनीवर जो कर्त करित होता तो गुलाम बनला. जमिनीचा मालक गुलामावर अन्याय, अन्यायकार, शोषण करत असे

कामाचा कमी मोबदला देत असे अशी ही वर्गीकरणवस्था प्राचिन युगा / साम्यवादामध्ये व आदिम युगामध्ये नव्हती. या काळात या वर्गभेदांमुळे वर्गसंघर्षांसाठी शुरुवात झाली, विषमता निर्माण झाली. अंतरविरोध निर्माण झाला.

iii) सरंजामशाहीचे युग -

गुलामगिरिच्या युगानंतर सरंजामशाही निर्माण झाली. या सरंजामशाहीचा उदय मध्ययुगात झाला. मालक व गुलाम यांच्या मध्ये संघर्ष निर्माण झाल्यास राजाने जमिनिचे वाटप काही व्यक्तींमध्ये केले. त्याच्या नंतरच्या काळात जमीनदार किंवा जहागीरदार म्हणून ओळखले जाऊ लागले. जमिनिच्या मोबदल्यात हे जमीनदार रानाळा पैसे व संपत्ती देऊ लागले. यामुळे या समाजाने एक जमीनदारांचा वर्ग निर्माण झाला व जमिनिवर शबानारा एक दुसरा वर्ग निर्माण झाला. त्यास भूदास असे म्हणतात. त्या भूदासवादी अन्याय, अत्याचार, शोषण होऊ लागले. कामाचा कमी मोबदला देण्यात येऊ लागला. हे भूदास पूर्णपणे गुलामही नव्हते व पूर्णपणे स्वातंत्र्यही नव्हते. गुलामांच्या तुलनेत भूदासावर जमीनदारांचे कमी नियंत्रण होते. परंतु दोन वर्ग याही काळामध्ये अस्तित्वामध्ये होते. या वर्गभेदांमुळे संघर्ष होत होता. विषमता होती. असंतोष शोषणही होत होते.

iv) आंडवलशाहीचे युग -

सरंजामशाहीच्या युगानंतर आंडवलशाही युगाची निर्मिती झाली. उत्पादनाच्या साधनामध्ये परिवर्तन होऊन उद्योगधंद्याचा फार मोठ्या प्रमाणात विकास झाला. या

उद्योगधंद्याचा फार मोठ्या या उद्योगधंद्यावर, कारखान्यावर किंवा उत्पादनाच्या साधनावर ज्यांची सत्ता होती. त्यास आंडवलदारी वर्ग म्हणून ओळखण्यात येवू लागले व त्या कारखान्यात काम करणारा जो वर्ग होता. त्यास कामगार वर्ग म्हणून ओळखले जाऊ लागले. या कालखंडामध्येही आंडवलदाराकडून कामगार वर्गाचे शोषण होवू लागले. त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार होवू लागले. काम जास्त व दाम कमी देण्यात येवू लागला कामगारावरील शोषणाचे हे प्रमाण वाढल्यामुळे कामगारांच्या मनात असंतोषाची भावना निर्माण झाली. व या दोन्ही वर्गामध्ये संघर्ष होवून आंडवलदाराचा पराभव झाला. व कामगार वर्गाच्या हातामध्ये सत्ता प्रस्थापित झाली.

११ समाजवादाचे युग -

आंडवलशाहीच्या अंतीनंतर समाजवादी व्यवस्थेची निर्मिती होईल. असे मार्क्सचे मत आहे. कामगारांच्या हातामध्ये सत्ता प्रस्थापित होईल. आख्यानेतर उत्पादनाच्या साधनावर समाजाची मालकी निर्माण होईल, आर्थिक बाबतीत समता प्रस्थापित होईल. असे मार्क्सचे मत आहे. तसेच कामगारांची हुकुमशाही निर्माण होवून आंडवलशाहीचे शिल्लक असलेले अविरोध या कालखंडामध्ये नष्ट केले जातील ते नष्ट केल्यास समाजामध्ये कोणत्याही प्रकारच्या वर्गभेद शिल्लक राहणार नाही. संपूर्ण समाजामध्ये समता निर्माण होईल. व साम्यवादी व्यवस्था अस्तित्वात येईल असे मार्क्सचे मत आहे.

vi) साम्यवादाचे युग -

कामगारांच्या हुकुमशाहीनंतर समाजवादी समाजरचनेची निर्मिती होईल. या समाजासच तो साम्यवादाचा कालखंड असे म्हणतो. हा कालखंड मानवी विकासाचा शेवटचा कालखंड असेल या कालखंडामध्ये कोणत्याही प्रकारचा वर्ग राहणार नाही. पूर्ण समता, पूर्ण स्वातंत्र्य असेल शोषण, अन्याय, अत्याचार, वर्गसंघर्ष असणार नाही. वर्गविहिन व राज्यविहिन समाजाची निर्मिती होईल असे कार्ल मार्क्सचे मत आहे.

शेडव्यात कार्ल मार्क्सला या समाजापेथे आदिम समाजव्यवस्थेची किंवा प्राचीन समाजाची निर्मिती करावयाची होती असे आपणास म्हणता येईल.

इतिहासाच्या भौतिक मिमांसा दोष / तिका उणिवा -

i) आर्थिक घटकावर भर -

मार्क्सचा इतिहासाची भौतिक मिमांसा या विचारामध्ये आर्थिक घटकाला महत्व देण्यात आले आहे. आर्थिक कारणावरूनच इतिहासामध्ये परिवर्तन झालेले आहे. मार्क्सचे असे मत आहे. परंतु तिकाकारांचे असे मत आहे की इतिहासाकडे केवळ आर्थिक दृष्टिकोनातून पाहणे पूर्णपणे चुकित ठरेल. कारण इतिहासामध्ये धार्मिक, सामाजिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक, राजकीय घटनाही घडलेल्या आहेत. परंतु या घटनेकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले आहे.

उदा, पाकिस्थानची निर्मिती आर्थिक कारणामुळे झाली नाही. नसचे भारतीय लढ्यासाठी

केवल आर्थिक दृष्टिकोण काशीभूत दूरत नाहीत. त्यासाठी इतर ही कारणे महत्त्वाची आहेत असे टिकाकारांचे मत आहे. या संदर्भात सेवर्झिन हा विचारवंत असे म्हणतो की, मानवी इतिहासात आर्थिक दृष्टक हा एक दृष्टक आहे. पण एकमेव नाही. शोडव्यात मावसी यानी केवल आर्थिक दृष्टकाचा विचार करून इतिहासाची बौद्धिक मिमांसा हा विचार मांडला असल्यामुळे तो एकांगी किंवा अपूर्ण वाटतो.

ii) आर्थिक आधारवर सर्व ऐतिहासिक घटके अर्थ लावणे अयोग्य -

इतिहासामध्ये ज्या काही घटना घडल्या त्या सर्व घटनांचा आधार आर्थिक आहे. असे मावसीचे मत दिसते परंतु ते चुकितच आहे. इतिहासातील प्रत्येक घटना उत्पादन व वितरणाचा परिणाम आहे. असे म्हणणे अयोग्य वाटते. पटित्या महायुद्धात आर्थिक साम्राज्यवाद-बरोबर राष्ट्रीय विचारांचा संघर्षही महत्त्वाचा होता. राबनने सितेला सन्धास, अरब - इजराईल युद्ध, गुरुगोविंद सिंहाच्या दोन्ही मुलांना दारा-मध्ये घालून जिवंत मारून टाकणे इ. घटकेही आर्थिक अर्थ लावता येत नाही.

iii) धार्मिक दृष्टिका -

मावसींनी इतिहासाच्या बौद्धिक मिमांसेमध्ये धर्मीय विरोध केला आहे. इ.स. व चिंता विसरण्यासाठी धर्माचा स्विकार केला जातो. असे मावसीचे मत आहे. परंतु ते चुकितच आहे. कारण आर्थिक दृष्टका प्रमाणेच व्यक्तीच्या जीवनामध्ये धार्मिक दृष्टकाही महत्त्व आहे.

धर्मविद्दल मनुष्याच्या मनामध्ये अद्यां आहे. त्या अर्थदंके मात्र मार्क्सने पुर्णक्ष केलें आहे. इतिहासामध्येही धार्मिक दृष्टकाला खूप महत्व दिलें होतें. धर्मकारण व राजकारण ह्याच मानले जात होतें. धार्मिक दृष्टकाच्या आधारावरही इतिहासामध्ये परिवर्तन झाले तिकाकारांचे मत आहे.

iv) राज्याविहीन समाज अशक्य -

मार्क्सनी राज्याविहीन समाजाचे चित्र रेखाटले आहे. परंतु ने पूर्णपणे चुकित ठरले आहे. असे तिकाकारांचे मत आहे. प्रत्यक्ष व्यावहारामध्ये कळवताना कार्ल मार्क्सच्या विचारचा त्रिकार अनेक देशामध्ये करण्यात आलेला आहे. परंतु एकाही देशामध्ये राज्यसंस्थेचा अंत झालेला दिसून येत नाही. उलट कल्याणकारी राज्याच्या निर्मिती मुळे पिवसेनदिवस या राज्यसंस्थेचे महत्व वाढतच आहे. असे तिकाकारांचे मत आहे.

v) भौतिक विकासाच्या इतिहासाचे कार्यक्रम चुकिते-

कार्ल मार्क्सनी इतिहासाच्या भौतिक मिमांसेमध्ये प्राचीन गुलामगिरी, ब्रांडवल्शही, सरंजाम-शाही, कामगारांची हुकुमशाही असा क्रम सांगितला आहे. परंतु हा क्रम सुद्धा चुकित ठरला आहे. असे तिकाकारांचे मत आहे. 1917 मध्ये रशियामध्ये जी क्रांती झाली. त्या क्रांतीवेळी रशिया कृषिप्रधान देश होता. या कृषीप्रधान देशाचे रूपांतर साम्यवादामध्ये झालेले आहे. म्हणून तिकाकार असे म्हणतात. की ब्रांडवल्शहीच्या विनाशाचा विचार चुकित ठरतो.

vi) वर्गसंघर्षाचा विचार अयोग्य -

माव्हरी
 यांनी भौतिक विकासाच्या इतिहासातील प्रत्येक
 टप्प्यात फक्त शोषण व शोषित किंवा आहे व
 नाही फक्त या दोनच वर्गांचा विचार मांडला
 आहे. या दोन वर्गाशिवाय इतर वर्गांचाच
 स्थाने मध्यम वर्गाचा विचार केला नाही. आं-
 वलशाहीच्या युगामध्ये आंवलदार वर्ग अथिका-
 थिक झीमेंत होत जाले. व कामगार वर्ग
 आर्थिकाथिक गरीब होत जाले. हा माव्हरींनी
 मांडलेला विचार आज चुकीचा ठरत आहे. आंवल-
 दार व कामगार यांच्यामध्ये संघर्ष शकिलेला
 दिसून येत नाही. आलिकडे नव्याने निर्माण
 झालेल्या घटकाकडे दुर्लक्ष केले आहे. इसे म्हणणे
 हे माव्हरींवर अन्याय केल्यासारखेच आहे.
 थोडक्यात मानवाच्या इतिहासामध्ये जीवनमाना-
 मध्ये आर्थिक घटक हाच महत्त्वाचा ठरतो असे
 आपणास म्हणता येईल.

7) व्यक्तीच्या व्यक्तीत्वाकडे दुर्लक्ष.

8) आकाशिक घटकाकडे दुर्लक्ष.

वर्गसंघर्षाचा सिद्धान्त -

१) वर्गसंघर्षाचा इतिहास -

मानवी समाजाच्या इतिहासामध्ये जेव्हा खाजगी संपत्तीचा उदय झाला तेव्हापासूनच परस्पर विरोधी दोन वर्गांची निर्मिती झाली आहे. प्रत्येक वर्ग आपापल्या हिताचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न करतो. दोघांचेही हितसंबंध परस्पर विरोधी स्वरूपाचे असल्यामुळे दोघांत संघर्ष होतो. त्या संघर्षाच्या परिणामातूनच समाजाचा विकास झाला आहे.

२) वर्गाचा आधार आर्थिक -

वर्गसंघर्ष दोन वर्गांमध्ये झाला असून त्याचा आधार आर्थिक राहिला आहे. आर्थिक कारणावरून समाज श्रीमंत व गरीब या दोन वर्गांमध्ये विभाजित झाला. श्रीमंतांची संख्या श्रीमंतांच्या तुलनेत जास्त असली तरी आजपर्यंतच्या इतिहासामध्ये श्रीमंतांचे शोषण झाले आहे.

३) सामाजिक परिवर्तनाचे माध्यम -

शेवटिच्या मते, मार्क्स वर्ग संघर्षाला परिवर्तनाचे माध्यम मानतो. प्रत्येक पदार्थात असणाऱ्या दोन परस्पर विरोधी तत्वांच्या संघर्षातून पदार्थाचा विकास होतो. त्यातच तो वाढ, प्रतिवाढ, संवाद म्हणतो हेच तत्व समाजविकाशाला देखील लागू होते.

4] दोन्ही वर्ग परस्परवलंबी -

मावसच्या मते, समाजामध्ये आस्तेत्वात असणारे श्रीमंत (आहे) व गरीब (नाहीरे) हे दोन वर्ग एकमेकांवर अवलंबून आहेत. कारण कामगारांशिवाय कोणताही भांडवलदार वस्तूची निर्मिती करू शकत नाही. व कामगार भांडवलदारांशिवाय आपला उदरनिर्वाह करू शकत नाही.

5] अधिकांचे शोषण -

वर्ग संघर्षाचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे भांडवलदार वर्गाकडून झालेले शोषण, अन्याय, अत्याचार हे होय. कामगारांचे कितीही शोषण झाले तरी ही ते सहन करतात. कारण त्यांना क्षमाशिवाय दुसरा कोणताही पर्याय नसतो. एकीकडे भांडवलदारांकडून होणारे शोषण वाढले व दुसरीकडे कामगारांच्या संख्येत वाढ होवून कामगारांना आपल्यावर होणाऱ्या अत्याचाराची जाणिव झाली. त्यामुळे अमीक संघटित होवून क्रांतीचा उदय झाला. आणि त्या क्रांतीद्वारे भांडवलशाहीचा व्हास झाला.

भांडवलशाहीचा नाश होण्याची कारणे -

भांडवलशाहीचा नाश होण्याची कारणे भांडवलशाही व्यवस्थेतच असतात. मार्क्स यांनी भांडवलशाहीचा नाशची कारणे व्याक्रीम प्रमाणे सांगितली आहेत.

1] भांडवलदार वैयक्तिक लाभासाठी वस्तूचे

उपादन करतात त्यामुळे ते समानाच्या मागणी-
कडे दुर्लक्ष करतात.

३] भांडवलदार सर्वांचे शोषण समान करते. त्यामुळे
कामगार समूह दुःखी असल्यामुळे त्यांच्यात
एकजूरता होते. ते भांडवलशाही नष्ट करण्याचा
प्रयत्न करतात.

४] भांडवलशाही व्यवस्थेमध्ये श्रीमंत हा अधिकच
श्रीमंत होत जातो आणि गरीब हा अधिक
गरीब होत जातो.

५] आतिरिक्त मुल्यांचा वटा कामगारांना मिळत
नाही ते मुख्य पूर्णपणे भांडवलदारांच्या
हानामध्ये असते.

६] भांडवलशाही व्यवस्थेचे आंतरराष्ट्रीय कामगार
यांनी आंदोलनाला जन्म दिला आहे.

दोष -

१] मानवी इतिहास केवळ वर्ग संघर्षाचा नाही -

कार्ल मार्क्स यांनी असा विचार
मांडला की, मानवी इतिहास हा वर्ग संघर्षाचा आहे.
तसेच केवळ वर्गसंघर्षालाच सामाजिक परिवर्त-
नाचे माध्यम मानले आहे. परंतु ते अयोग्य
आहे. असे रिकाकारांचे मत आहे. कारण संघर्षा-
शिवाय इतर घटकेही महत्त्वाचे आहेत.

उदा, सहकार्य, धर्मसत्ता, प्राप्त करण्याची इच्छा,
व्यक्तीची भावना, संस्कृती, शब्द प्रेम इत्यादी.

२) दोन वर्गांचा विचार करणे अयोग्य -

मार्क्स यांनी केवळ श्रमिंत व गरीब या दोन वर्गांचाच विचार मांडला आहे. समाजामध्ये या दोन वर्गांशिवाय इतर वर्गांचेही स्थान महत्त्वाचे आहे.

उदा, वकील, डॉक्टर, प्राध्यापक, इंजिनिअर.

३) मध्यम वर्गाकडे दुर्लक्ष -

मार्क्सच्या मते आंदोलनदारांविरुद्ध क्रांती करण्याचे कार्य फक्त कामगार वर्गाच करू शकतो. परंतु आजपर्यंतच्या इतिहासाचा विचार केल्यास कामगारांशिवाय बुद्धीजीवी (मध्यम) वर्गाद्वारेही क्रांतीचे महत्त्व व नेतृत्व चांगल्या प्रकारे केलेले दिसून येते. उदा. फ्रेंच राज्यक्रांती, अमेरिकन राज्यक्रांती, यामध्ये बुद्धीजीवी वर्गाचेच नेतृत्व महत्त्वाचे होते. अशा या नेतृत्वाला मार्क्सने गौण स्थान दिले आहे.

४) सामाजिक व आर्थिक वर्गांना एकच मानणे अयोग्य -

मार्क्स यांनी आपल्या विचारामध्ये सामाजिक व आर्थिक वर्गांमध्ये कोणत्याही प्रकारचा फरक न करता एकच मानले आहे. यामुळे व्यावहारिकदृष्ट्या अयोग्य आहे. फक्त आर्थिक धरकाच्या आधारे समाजाचे दोन भागांमध्ये विभाजन करता येत नाही. सध्या धर्म, जात, उपजात इ. च्या आधारावरच वर्गभेद केला जात आहे. जाती व्यवस्थेला तर अत्यंत महत्त्व प्राप्त झाले आहे. जातीच्या बाबतीमध्ये श्रमिंत आढी

गरीब असा भेदभाव केला जात नाही. परंतु मार्क्सनी या समाजिक शरारकेट दुर्मह केले आहे.

5] नाहीरे वर्गाच्या परिस्थितीत बदल -

कामगारांच्या शोषणाचा जो विचार मांडला आहे त्यामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन झालेले दिसून येते. नाहीरे वर्गाच्या परिस्थितीत राहणी-मानामध्ये, सुखसेयी मध्ये सुधारणा झाली आहे. नाहीरे वर्ग कारखान्याचे शेअर्स खरेदी करून भांडवलदारीच्या नफ्याचा वाटेकरी ही आहे. सध्या भांडवलदार आणि कामगार यांच्यातील संघर्ष संपु-
व्यात येत आहे.

6] वर्गविहीन समाज अशक्य -

मार्क्स यांनी क्रांतीनंतर वर्गविहीन समाजाची निर्मिती होईल. हा जो विचार मांडला आहे. तो चुकित ठरला आहे. कारण ज्या देशांमध्ये साम्यवादी क्रांती झाली आहे. त्या रशिया, चीनमध्ये सुद्धा वर्गविहीन समाजाची निर्मिती झालेली नाही. फुढेही ते निर्माण होण्याची शक्यता कमी आहे. या संदर्भात जीलास नावाच्या विचारवंतांनी 'न्युक्लासा' या ग्रंथात असणाऱ्या विचार मांडला आहे. की काही देशांमध्ये आर्थिक आधारवरून वर्ग व्यवस्था नष्ट झालेली असेल. परंतु सत्तेच्या आधारावर नवीन वर्ग आस्तित्वात आले आहे. असे त्यांचे मत आहे.

7] जगातील सर्व कामगार संघटीत होणे अशक्य -

भांडवलशाही व्यवस्थेला विरोध करुन्या-
साठी जगातील कामगारांनी एकत्रित यावे व संपूर्ण

देशानुन बांडवलशाही व्यवस्था नष्ट करावी हा जो विचार मांडला आहे. हा विचार प्रत्यक्षात व्यावहारान येणे अशक्य आहे. कारण की प्रत्येक स्थरातील कामगारांमध्ये कामाच्या स्वरूपावरून कुशलतेवरून, जेवढेवरून अंतर्गत मतभेद आहेत त्या मतभेदावरून सर्व कामगार संघारित होणे अशक्य आहे. असे रिकाकारांचे मत आहे.

अशा प्रकारे मावर्स्या या सिद्धांतामध्ये दोष असले तरी त्या विचारातील गुणांमध्ये दुर्लक्ष करता येत नाही. या मावर्स्या विचारामुळे कामगारांच्या परिस्थितीत बदल झाला आहे. कामगारांचे शोषण थांबले आहे. बांडवलदारांच्या वागण्यामध्येही बदल झाला आहे. कामगारांना जे सध्या वेतन, बोनस, कामाचे तास निश्चित करणे इ. च्या शुभ्य, सोयी प्राप्त झाल्या आहेत. या सर्वांचे अर्थ काले मावर्स्या विचारांना व्यावे असे मला वाटत आहे.

47 अतिरिक्त मूल्यांच्या सिद्धान्त -

काले मावर्स्या अतिरिक्त मूल्या सिद्धान्ताला राज्याच्या सिद्धान्त असेही म्हणतात. द्वंद्वत्मक भौतिकवादाच्या सिद्धांतावर मावर्सी वर जसा हेगेलचा प्रभाव पडलेला होता. तसा अतिरिक्त मूल्यांच्या सिद्धान्तावर रिकार्डो याचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. मावर्सी अतिरिक्त मूल्यांच्या सिद्धान्तात अर्थशास्त्रीय आधारावर मांडलेला आहे. हा सिद्धान्त त्यांनी (दास कॉपरेल) या मूल्यामध्ये प्रस्तुत केला आहे. कोणत्याही वस्तूचे मूल्या त्याच्या अमावर आधारित असते. या रिकार्डोच्या मताचे समर्थन काले मावर्सी यांनी केले आहे. रिकार्डोच्या या

विचारांचे व्यापक रूप म्हणजे मार्क्सचा मूल्या सिद्धान्त होय. असे वेपरचे मत आहे.

कारण मार्क्स यांनी बांडवलदार काम मिळवतात ते रूपात केले आहे. तसेच बांडवल-दाराकडून अमिळांचे कसे शोधण होते हे ही त्यामध्ये दिसून येते. कामगारांना कमीत कमी वेतन देऊन त्यांच्या कडून जास्तीत-जास्त काम करण घेतले जाते कोणत्याही वस्तूचे मूल्य ठरवत असताना कामगारांच्या अर्माचा आधार घ्यावा लागतो. अर्माशिवाय मूल्य किंवा किंमत ठरले जात नाही. कार्ल मार्क्सनी या मूल्यांचे दोन प्रकार सांगितले आहे.

- 1) उपयोगिता मूल्य.
- 2) विनिमय मूल्य.

1) उपयोगिता मूल्य -

मार्क्स यांनी उपयोगिता मूल्यांचा अर्थ सांगताना असा सांगितला आहे की, उपयोगिता म्हणजे मनुष्याची इच्छा पूर्ण करणे. जी वस्तू मनुष्याच्या उपयोगाची आहे. ज्या वस्तूकडे मूळ मनुष्याला श्रुच, आनंद मिळते. इच्छा पूर्ण होते. ती वस्तू मनुष्यासाठी खूपच मूल्यवान व महत्त्वपूर्ण असते. वस्तूचे उपयोगिता मूल्य मानवी गरजा पूर्ण व त्यातून मिळणारे समाधान यावर आधारलेले असते. जसे वीळवटामध्ये पाणी जास्त उपयोगी व सोने कमी उपयोगी असते. यासच मार्क्स हे उपयोगिता मूल्य असे म्हणतात.

2) विनिमय मूल्य -

विनिमय मूल्यामध्ये एका वस्तूच्या बदल्यात तेवढ्याच नममाची दुसरी वस्तू देणे.

किंवा वस्तुची आदलावदल करणे अभिप्रेत असते.

उदा. दहा थडूचा बॉक्स देवून एक डरदर घेणे यामध्ये विनिमय मूल्य दिसून येते. यामध्ये दहा थडू तयार करण्यासाठी जेवढे भ्रम लागते तेवढे इतर एक डरदर तयार करण्यासाठी लागते. थोडक्यात कोणत्याही वस्तूचे मूल्य झमाच्या आधारावर निश्चित होते. असे मार्क्सने मत आहे. झमाशिवाय वस्तूची निर्मिती होवू शकत नाही. उपयोगिता व मूल्य या दोघांमध्ये समन्वय साधून मार्क्सनी विचार मांडला आहे.

२) अतिरिक्त मूल्याचा सिध्दान्त -

कार्ल मार्क्सचा अतिरिक्त मूल्य सिध्दांताचा विचार करताना उपयोगिता मूल्य व विनिमय मूल्य याचा विचार करणे किंवा ते स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. अतिरिक्त मूल्याचा सिध्दान्त हा पूर्णपणे नफ्यावर आधारलेला आहे. एखादी वस्तू तयार करण्यासाठी म्वांडवलदार झमीकाला जे वेतन देतो. व ती वस्तू बाजारामध्ये विकतो. त्या झमीकाच्या वेतना मधील व त्या किंमतीमधील जो फरक आहे. त्यास तो अतिरिक्त मूल्य म्हणतो. किंवा झमीकाचे वेतन कमी केल्यास म्वांडवलदारास जो नफा मिळतो. त्या नफ्यास मार्क्स अतिरिक्त मूल्य असे म्हणतो.

थोडक्यात अतिरिक्त मूल्य म्हणजे मजुरांने निर्माण केलेल्या आणि त्यांना मिळणाऱ्या मूल्यातील अंतर आहे.

34.

एक साडी तयार करण्यासाठी अमिकाच्या अमांसाठी 20 रु खर्च होतो. त्यासाठी लागणाऱ्या इतर काही साहित्यावर 30 रु खर्च होतो. एकंदरीत ती साडी तयार करण्यासाठी एकूण 50 रु भांडवलदाराचा खर्च होतो. परंतु भांडवलदार 125 रु ला बाजारात ती विकून 75 रु नफा कमवतो. या 75 रुपयांस तो अनिरीक्त मुल्य असे म्हणतो.

मावर्सच्या मत भांडवलशाही व्यवस्थेमध्ये कामगार आपली अमशक्ती विकतो. अमाच्या मोबदल्यात मजूरी प्राप्त करतो. परंतु त्या अमीकास काम जास्त करून मोबदला कमी मिळतो. नफ्याच्या नुळनेत त्या कामगारास मोबदला दिला जात नाही. तो नफा पूर्णपणे भांडवलदार हडप करतो.

शोडव्यात अनिरीक्त मुल्य म्हणजे अमिकाची केलेली एक प्रकारची पिळवणूक होय. बाजारामधील वस्तूच्या किंमतीमधून मजूराची मजूरी वजा केल्यास शिल्लेला जी बाकी असेल. त्यास मावर्स अनिरीक्त मुल्य असे म्हणतात.

मावर्सनी अनिरीक्त मुल्य सिध्दान्तामध्ये आणायची एक दृष्टान्त सांगून भांडवलदार कामगारांचे कसे शोषण करतो. याचे वर्णन केले आहे. प्रत्येक भांडवलदार कामगाराच्या अमाच्या नुळनेत खूपच कमी वेतन देवून अनिरीक्त मुल्य ही प्राप्त करतो.

उदा. - एका कामगाराला एका दिवसांसाठी 100 रु मजूरी दिली जात असेल तर तो कामगार अर्ध्या दिवसात 100 रु अममुल्य निर्माण करतो. त्याचा मोबदला मात्र त्याला मिळत नाही. प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये तो एका दिवसात 200 रु काम करतो. त्याच्या अमाची किंमत ही 200 रु होते. परंतु त्यास 100 रु दिले जात शिल्लेला 100 रु ती अनिरीक्त मुल्य असे म्हणतो. प्रत्येक भांडवलदार

नफा प्राप्तीच्या हेतूने कामगारांचे शोषण करतो. ते शोषण दूर झाले पाहिजे. व नफ्याच्या प्रमाणांमध्ये कामगारांना वेतन मिळाले पाहिजे असे मार्क्सचे मत आहे.

थोडक्यात आपल्या या विचारसरणीमध्ये मार्क्सनी अमाना जास्तीत जास्त महत्व दिलेले आहे. अशाप्रकारे मार्क्सनी प्रतिपादित केलेल्या अनिरीक्त मुख्य सिद्धान्तावर वरीलप्रमाणे थोडक्यात भाष्य करता येईल.

अनिरीक्त मुख्य सिद्धान्तातील दोष -

1] अमावस्य वार -

मार्क्सयांनी अनिरीक्त मुख्य सिद्धान्तामध्ये केवळ अमावस्य वार दिला आहे. अमावस्य आधारावरच प्रत्येक वस्तूचे मूल्य निर्धारित केले जाते. असे मार्क्सचे मत आहे. परंतु अमा- शिवाय वस्तूच्या निर्मितीसाठी इतर दारकही महत्त्वाचे असतात. प्रत्येक वस्तूच्या निर्मितीसाठी आंडवल, जमीन, शेंधरन इ. दारकही महत्त्वाचे असतात, परंतु त्याकडे मार्क्सनी दुर्लक्ष केले आहे. त्यांनी केवळ अमाना महत्त्व दिल्यामुळे त्यांचा हा विचार एकांगी अपूर्ण वाटतो.

2] मुल्याऐवजी शोषनावर वार -

मार्क्स यांनी वस्तूच्या मुल्याऐवजी आंडवलदारच्या नफ्याचा किंवा आंडवलदाकडून कामगारांचे कसे शोषण होते यावर वार दिला आहे. यामुळेच या सिद्धान्तास शोषणाचा सिद्धान्त किंवा नफ्याचा सिद्धान्त म्हणताले पाहिजे. हेच यांनी मार्क्सचा अनिरीक्त मुल्याचा सिद्धान्त कोणत्याही प्रकारे मुख्य सिद्धान्त

नाही. तो वास्तवान शोषणाचा मिथ्यान्त आहे. असे मत मांडले आहे.

3] भांडवलदारांच्या इतर खर्चाकडे दुर्लक्ष - माक्स्यनी

फक्त वस्तूच्या उत्पादनासाठी कामगारांच्या वेतनाचाच विचार केलेला आहे. परंतु वेतनाशिवाय वस्तूच्या निर्मितीसाठी भांडवलदारांचा इतर फार मोठ्या प्रमाणात खर्च होतो. भांडवलदारांस कच्चा-माल, यंत्र सामग्री यंत्राची झीज, विधाड, विज, पाणी, जागा, दळणवळण, बाजारपेठ, विविध प्रकारचे कर इत्यादी. खर्चही भांडवलदारांस करावा लागतो. परंतु या सर्व खर्चाकडे माक्स्यने दुर्लक्ष करून हा विचार मांडला आहे.

4] बौद्धिक श्रमाकडे दुर्लक्ष -

माक्स्य यांनी विचार करत बौद्धिक श्रमाकडे दुर्लक्ष केले आहे. वस्तूच्या निर्मिती मध्ये शारिरीक श्रमापेक्षा बौद्धिक श्रमाला महत्व असते. तांत्रिक ज्ञान, बाजार पेठचा शोध, वस्तू निर्मितीचा शोध इ. बाबत बौद्धिक श्रमाची आवश्यकता असते. परंतु या बौद्धिक श्रमाकडे माक्स्यनी पूर्णपणे दुर्लक्ष केले आहे.

5] माक्स्यचे आक्रीत अयोग्य -

माक्स्यच्या मते भांडवलदारांना मिळालेल्या नफ्यातील जास्त वाटा कामगारांना मिळावा असे माक्स्यचे मत होते पण ते मत अयोग्य ठरले आहे. कारण नफ्यातील वाटा भांडवलदारांनी आजपर्यंत कोठल्याही कामगारांना दिलेला दिसत नाही. आणि देण्यात आला तर भांडवलदार भांडवलाची मोठ्या

प्रमाणात गुंतवणूक करणार नाहीत असे ठिका-
कारांचे मत आहे.

6] चुकसानीकडे दुर्लक्ष -

माकर्स यांनी अतिरिक्त
मुल्य सिद्धान्तामध्ये फक्त नफ्याचाच विचार
मांडला आहे. त्यामुळे त्यांचा विचार एकांगी स्व-
रुपाचा वाटतो. भांडवलदारांचे नुकसान झाले तर
त्यात कामगारांना वारिकरी तो मानीत नाही
नुकसान झाल्यानंत ठरलेल्या मजुरीपेक्षा ते कमी
मजुरी घेत नाहीत. नुकसान नैसर्गिक असो किंवा
इतर कोणत्याही प्रकारचे असो ते ठरलेली मजुरी
घेतातच. भांडवलदारांनी अशा प्रकारची जोखीप
दथायची आणि कामगारांनी सतत अधिकार
दाखवायचा हे तर्कशुद्ध चारत नाही.

माकर्सच्या अतिरिक्त मुल्य
सिद्धान्तावर वरीलप्रमाणे ठिका होत असली तरी
तो पूर्णपणे असा चुकित आहे असेही आप-
णास म्हणता येणार नाही. कारण, त्यामध्ये
अनेक दारक महत्त्वाचे आहेत. समाजामध्ये
असलेल्या भांडवलदार व अधिका या दोन
वर्गातील विषम परिस्थिती लक्षात आणून देण्याचे
महत्त्वाचे कार्य या सिद्धान्ताने केले आहे.

5] मावर्ग्या राज्यासंबंधीचा सिध्दान्त -

मावर्ग्याच्या विचारांमध्ये राज्यासंबंधीचा विचारही महत्त्वाचा आहे. अन्तापर्यंत ज्यांनी-ज्यांनी राज्याचा विचार मांडला आहे. त्या सर्वांचा अर्थव्याय करून मावर्ग्याने वेगळ्या पध्दतीचे राज्यासंबंधीचे विचार सांगितले आहे. राज्यशास्त्रातील बहुतांश विचारवंतांनी राज्याचा विचार सकारणत्मक दृष्टी-कोनातून मांडला आहे. राज्याची संस्था अनेकांनी प्रतिपादन केली आहे. काही राज्याला नैसर्गिक, काहींनी कृत्रिम, काहींनी स्वभाविक संस्था मानले आहे. परंतु अराज्यवादी विचारवंतांनी राज्य-स्थेला विरोध करून राज्यविहीन समाजाची कल्पना मांडली आहे.

मावर्ग्याचे मते राज्यासंस्था ही विशिष्ट वर्गाचे हित करणारी संस्था आहे. सर्वसामान्य कामीकांच्या कार्याणाच्या द्वारेने राज्यसंस्था कार्य करू शकत नाही असे मावर्ग्याचे मत आहे. मावर्ग्यांनी राज्याबाबत खालील विचार सांगितलेला आहे.

1] राज्याची उत्पत्ती किंवा उदय -

राज्याच्या निर्मितीच्या बाबतीत राज्यशास्त्रात अनेक विचार प्रचलित आहेत. काहींच्या मते राज्याची निर्मिती देवाने केली आहे. तर काहींनी शक्तीच्या मानूसत्ताक, पितृसत्ताक आधारावर राज्याची निर्मिती झाली आहे. असा विचार मांडला आहे. काहींच्या मते कराशक्तीने राज्य अस्तित्वात आणले आहे. परंतु मावर्ग्याचे मते राज्याच्या उदय सुरुवातीच्या आदीम कालखंडात झालेला नाही. तर ध्याजगी संपत्तीच्या उदयानंतर समाजात दोन वर्ग निर्माण झाले व या वर्गांच्या उदयाबरोबरच राज्य संस्थेचा उदय झाला आहे.

असे मार्क्सचे मत आहे. राज्यासंस्था ही मांडवळदारांच्या संपत्तीच्या संरक्षणासाठी उभे केलेले एक प्रकारचे ब्रुजगावणे आहे. असे मार्क्सचे मत आहे.

2] राज्याचे स्वरूप -

राज्याच्या स्वरूपासंबंधीत राज्यशास्त्रज्ञांमध्ये मतभेद आहे. राज्याच्या स्वरूपाने कॅटिनी कृत्रिम काटिनी स्वाभाविक, कॅटिनी नैसर्गिक सांगितले आहे. हेगेलने राज्यासंस्थेला नैतिक मानले आहे परंतु मार्क्सने या सर्वांना विरोध करून राज्याच्या स्वरूपासंबंधी वेगळा विचार मांडला आहे. मार्क्सच्या मते राज्य ही शोषण करणारी विशिष्ट वर्गांचे हित संबंध जपणारी सर्व सामान्यावर वड वडपशाही करणारी, अन्याय, अन्याचार करणारी संस्था आहे. असे मार्क्सचे मत आहे.

3] राज्याचा उद्देश -

मार्क्स यांनी राज्याला विरोध केला आहे. कारण राज्यामध्ये व्यक्तीचा विकास होत नाही. व्यक्ती विकासाचे ते सर्वोत्तम साधन नाही. समाजातील विविध वर्गांमध्ये संतुलन व सामंजस्य निर्माण केले जात नाही. राज्य ही एक कल्याणकारी संस्था नाही असे मार्क्सचे मत आहे. राज्याचा सर्वांत महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे श्रमिंत वर्गांचे वर्चस्व निर्माण करणे. त्यांना विविध सवलती देणे, श्रमिकांचे दमण करणे हाच आहे. असे मार्क्सचे मत आहे.

4] राज्याचा उपयोग -

मार्क्सच्या मते, प्राचीन कालखंडातून थंडापासून ते आजपर्यंतच्या कालखंडात श्रमिंत वर्गांत स्वतःचे हितसंबंध साध्य करण्यासाठी

राज्य संस्थेचा उपयोग करून घेतला आहे. असे
मावर्सचे मत आहे. मुलामगिरिच्या कालखंडात माल
कांजी, सरंजामशाहीच्या कालखंडात जहागीरदारांनी व
भांडवलशाहीच्या कालखंडात उद्योगपतींना स्वतःच्या
कारक्यासाठी राज्याचा आधार घेतला आहे. थोडक्यात
मुलामांना राबवण्यासाठी, शेतकऱ्यांना बांधून ठेवण्यासा-
ठी व श्रीमं. झपाकांच्या शोषणासाठी राज्यसंस्थेचा
उपयोग करणाने आला आहे. असे मावर्सचे मत
आहे.

5] भांडवलदारांची कार्यकारी समिती -

राज्यसंस्था म्हणजे भांडवलदार वर्गाची एक प्रकारे
कार्यकारी समितीच आहे. भांडवलदारांच्या हिताच्या
दृष्टीनेच ती कार्य करते. संपत्ती हीन वर्गापासून
संपत्तीशाली वर्गाचे संरक्षण करण्याची संस्था आहे.
असे मावर्सचे 'कम्युनिस्ट मॅनिफिस्टो' (Communist
manifesto) या ग्रंथात उल्लेख केलेला आहे.

6] कृत्रिम व अस्थायी संस्था -

राज्यसंस्थाही कृत्रिम अस्था
यी व वर्गीय स्वरूपाची संस्था आहे. असे मावर्सचे मत आहे.
राज्याची निर्मिती एका विशिष्ट वर्गाचे आपल्या संपत्तीचे
संरक्षण करण्यासाठी केली असून राज्यसंस्था नैसर्गिक
नसून कृत्रिम आहे. असे मावर्सचे मत आहे. कामगार
वर्गाची हुकूमशाही निर्माण झाल्यानंतर वर्गीयवस्था
संपुष्टात येईल. आणि राज्यसंस्थेचाही हवूहवू लोप
होईल. म्हणूनच मावर्सने राज्यसंस्थेला अस्थायी
संस्था असे म्हणले आहे.

7] राज्य शोषनाचे साधन -

मावर्सच्या मते नाहीरे वगीच्या शोषनाचे इमेक साधने आहेत. त्यातील एक साधन म्हणजे राज्य होय. नाहीरे वगीचे शोषण करण्यासाठी आहेरे वगीच्या हातातील राज्य हे एक साधन आहे. या साधनाद्वारेच झांडवलदार आपल्या संपत्तीचे संरक्षण करतो.

8] राज्याचा आधार पाशवी शक्ती -

मावर्सच्या मते राज्याचा उद्देश झांडवलदारांचे हित जपण्याचा आहे. त्यांचे संरक्षण करण्याचा आहे. हे संरक्षण करताना राज्याद्वारे आमिकांचे शोषण होते. आमिकांना दंडाच्या शिक्षेच्या पोटी राज्याने पास केलेल्या कायद्यांचे पालन करावे लागते. राज्याद्वारे जो निर्णय घेतला जातो. तो कामगारांऐवजी झांडवलदारांच्या हिताचाच असतो. अशा या आमिकांचे शोषण करणाऱ्या कृत्रिम संस्थेला मावर्सनी विरोध केला आहे.

9] संक्रमण काळामध्ये कामगारांची हुकुमशाही -

झांडवल शहीच्या अस्तानंतर कामगार वगीची हुकुमशाही निर्माण होईल. या हुकुमशाहीच्या काळाला संक्रमणाचा काळ असे तो म्हणतो. या संक्रमणाच्या काळात झांडवलशाहीची संस्कृती, रूढी, परंपरा, लढान-मोठे झांडवलदार यांचा अंत केला जाईल. या कामगारांच्या हुकुमशाहीला मावर्स कामगारांच्या अधिराज्य किंवा वास्तविक लोकशाही असे म्हणतो.

10] राज्यविहीन व वर्गविहीन समाज -

कामगारांच्या हुकुमशाहीनंतर समाजामध्ये पूर्णपणे समता प्रस्थापित

होईल. वर्गव्यवस्था नवट होईल, कोणत्याही प्रकारचा
बेदभाव राहणार नाही. व्यक्तीद्वारे व्यक्तीचे शोषण
अव्याय, अत्याचार, पिढवणूक केली जाणार नाही. एका
आदर्श समाजाची निर्मिती होईल. पूर्ण स्वातंत्र्य व
पूर्ण समता प्रस्थापित होईल. प्रत्येकाला आपआपल्या
पात्रतेनुसार काम मिळेल. समाजामध्ये बेकारी असणार
नाही. खाजगी संपत्ती ऐवजी सार्वजनिक संपत्ती
असेल असे मार्क्सचे मत आहे. मार्क्सच्या मते
आदिम कालखंडामध्ये जशी वर्गविहीन, राज्यविहीन,
शोषणविहीन समाजाची निर्मिती झाली होती. तशी
चांगला समाज निर्माण होईल. या चांगल्या समा-
जालाच काल मार्क्स साम्यवाद असे म्हणतो.

दोष -

1] राज्य शोषण करणारी संस्था नाही -

मार्क्स यांनी
राज्याला शोषण करणारी संस्था मानले आहे. परंतू
त्याचा हा विचार एकांगी स्वरूपाचा होता कारण राज्य
हे शोषणाचे साधन नसून व्यक्तीचा विकास करणारी
ती एक महत्त्वपूर्ण संस्था आहे. व्यक्तीला चांगले जीवन
जगता यावे यासाठी उत्तम परिस्थिती निर्माण करण्याचे
कार्य राज्यच करते. व्यक्तीचे कल्याण करणे हा राज्याचा
उद्देश असतो. परंतू त्याकडे मार्क्सने दुर्लक्ष केले आहे.

2] राज्य कल्याणकारी संस्था आहे -

मार्क्सनी राज्या-
ला कामगार वर्गाचा शत्रू मानून राज्याला विरोध
केला आहे. परंतू वर्तमान काळात राज्य कामगार
वर्गाचा शत्रू नसून मित्र बनत चालला आहे असे
दिकाकारांचे मत आहे. कामगारांच्या हितासाठी राज्या
द्वारे अनेक कायदे तयार केले जात आहेत. राज्याद्वारे

व्यक्तीचे कल्याण होत आहे. बेकारी दूर केली जात आहे. शाळा, आरोग्याच्या दृष्टीने कार्य केले जात आहेत. आर्थिक विकासासाठी तंत्रज्ञान, विज्ञान, संशोधन यामध्ये प्रगती केली जात आहे.

3] राज्य ही स्थायी संस्था आहे -

मावर्सवादामध्ये राज्याला अस्थायी संस्था मानून राज्याच्या लोकांचा विचार मांडला आहे. परंतु राज्य ही स्थायी संस्था असून तिचा विनाश कधीच होत नाही.

4] केवळ क्रांती हेच परिवर्तनाचे साधन नाही -

भांडवलशाही राज्यामध्ये बदल करण्यासाठी क्रांती शिवाय दुसरा कोणताही पर्याय नाही असे मावर्सचे मत आहे. समाजवादी समाजाची स्थापना करण्यासाठी हिंसा हेच एकेव एकमेव साधन असून शांतीपूर्ण मार्गानेही परिवर्तन करता येते. इंग्लंड, अमेरिका, भारतासारख्या देशात शांततामय मार्गाने भांडवलशाही राज्याचे समाजवादी राज्यामध्ये परिवर्तन होत आहे.

5] राज्य वर्गीय संस्था नाही -

मावर्सच्या मते राज्य ही एक वर्गीय संस्था आहे. कामिकांचे शोषण करण्यासाठी भांडवलदार त्यांचा प्राप्तिन करते. या मावर्सच्या विचारावर टिका करण्यात आली. टिकाकारांच्या मते राज्यवर्गीय संस्था असून नैतिक संस्था आहे. तसेच राज्याचा उपदेश शक्ती असून इच्छा आहे.

6] विसंगत विचार -

मावर्स थांच्या राज्यासंबंधीचा विचार विसंगत वाटतो. कारण त्यांनी कामगार वर्गाच्या शोषणाला, धड्यायाला विरोध केला तसेच मॉडेलदार संस्था हुकुमशाहीलाही विरोध केला. परंतु कामगारांनी क्रांती करून मॉडेलशाही व्यवस्था नवर करून मॉडेलदारच्या हुकुमशाहीला विरोध व दुसरीकडे कामगारांच्या हुकुमशाहीचे समर्थन केले. मुळे विचारामध्ये विसंगती दिसून येते.

7] राज्याचा लोप होणे अशक्य -

मावर्सची राज्य-विहिन व वर्गविहिन समाजाची कल्पना काप्यनीक्य आहे अशा आदर्श समाज कल्पनेतच साकार होवू शकतो. प्रत्यक्ष व्यावहारिक अर्थ नाही. 1848 च्या क्रांतीनंतर रशियामध्ये साम्यवादी स्थापना झाली. तरी तेथील राज्याचा लोप झाला नाही. उलट राज्याचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे.

अशा प्रकारे मावर्सच्या राज्यासंबंधीच्या सिद्धान्तामध्ये दोष दिसून येतात.

* भारतातील मार्क्सवादी चळवळ -

कार्ल मार्क्सच्या

विचारधारा प्रेरणेने सर्वप्रथम रशियामध्ये 1917 ला क्रांती झाली. त्या क्रांतीचा परिणाम संपूर्ण जगावर झाला. समाजवादी समाजरचना निर्माण करण्याचे वारे संपूर्ण जगामध्ये वाहू लागले. जागतिक पातळीवर मार्क्सच्या विचारांची लोकप्रियता वाहू लागली. त्याचा परिणाम भारतामध्ये दिसू लागला.

स्थापना -

भारताने 26 डिसेंबर 1925 रोजी काँग्रेस येथे मार्क्सवादी पक्षाची स्थापना झाली. एम. एन. राय यांच्या प्रेरणेनेून भारताने या पक्षाची स्थापना झाली होते. या पक्षाच्या स्थापने नंतर भारताने त्याच्या कार्याला गती प्राप्त झाली. मार्क्सवादी चळवळीमध्ये झीपाद इमृत डांगे, अरुण गुप्ता, पि. सुंदर्या, ए.के. गोपालम या सारख्या अनेक नेत्यांचा उत्कर्ष करता येईल.

स्वरूप -

भारतातील मार्क्सवादी चळवळीमध्ये शेनकरी, कामगार, शेतमजूर या सारख्या कटा करणाऱ्या लोकांचा समावेश मोठ्या प्रमाणात होतो. व्यक्तीकडून व्यक्तीची होणारी शोषण दूर करणे सर्वसामान्य नागरिकांना न्याय मिळवून देणे. सार्विक समता प्रस्थापित करणे. भांडवलशाहीला विरोध करणे या माध्यमातून भारताने मार्क्सवादी चळवळीची वाटचाल चालू होती.

भारत छोडो आंदोलनाला विरोध -

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात मार्क्सवादी चळवळीने सहभाग घेतला. 1929 पर्यंत मार्क्सवादी विचार स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात एक शक्तीशाली विचार बनला होता. ब्रिटिश साम्राज्यवादाच्या विरुद्ध सुरुवातीला मार्क्सवादी चळवळीने महत्त्वपूर्ण कार्य केले. 1942 च्या महात्मा गांधी व काँग्रेसने सुरु केलेल्या भारत छोडो आंदोलनात मार्क्सवादी चळवळीने सहभाग घेतला नव्हता. त्यामुळे या काळात मार्क्सवादी चळवळीची प्रतिमा जनतेमध्ये कमी झाली. दुसऱ्या महायुद्धा पासून मार्क्सवादी चळवळीने ब्रिटिश विरुद्ध भूमिका खंबीरपणे बजावली.

राजकारणातील प्रभाव -

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर 1952 च्या निवडणुकीत 16 व 1947 च्या निवडणुकीत 27 जागा लोकसभेमध्ये प्राप्त केल्या. दुसऱ्या सर्वत्रिक निवडणुकीत 27 जागा प्राप्त केल्या आणि लोकसभेत सर्वात मोठा विरोधी पक्षाचे स्थान प्राप्त केले. 1957 मध्ये केरळ मध्ये मार्क्सवादी पक्षाचे स्वतःचे सरकार स्थापन केले. 1962 च्या निवडणुकीत 29 जागा प्राप्त केल्या. भारताने 1000000 मार्क्सवादी चळवळीचा प्रभाव वाढू लागला.

विभाजन -

भारतावर 1962 मध्ये चीन ने आक्रमण केले तेव्हा भारतातील मार्क्सवादी चळवळीमध्ये विभाजन निर्माण झाले. एक गट हा चीनच्या आक्रमणाचा समर्थन करणारा होता. त्याचा त्याचा उल्लेख मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष म्हणून होता. व दुसरा गट चीनच्या आक्रमणाचा विरोध

करगारा होता. त्याचा उल्लेख भारतीय कम्यु-
निस्ट पक्ष (भाकप) म्हणून उल्लेख करताना
थेऊ लागला.

मावर्स्यावादी चळवळीतील विभाजना-
नंतर दिवसेंदिवस त्याचा प्रभाव कमी झाला.
1977 च्या निवडणुकीत पश्चिम बंगालमध्ये
मावर्स्यावादी पक्षाची सत्ता आली. केशव आणि
पश्चिम बंगाल सोडून भारतात मावर्स्यावादी
चळवळीचे स्थान आज नाममात्र प्रमाणांमध्येच
आहे. भारतीय आणि प्रादेशिक राजकारणात
मावर्स्यावादी चळवळीचा प्रभाव हा नगण्य आहे.
सामाजिक शैक्षणिक परिस्थितीमध्येही आज
मावर्स्यावादी चळवळीचे कोणतेही उल्लेखनीय
कार्य दिसून येत नाहीत.